

Europese cultuurlandschappen: naar een nieuwe agenda voor onderzoek, beleid en onderwijs

THEO SPEK

Hoewel de Europese integratie op tal van terreinen reeds in een vergevorderd stadium verkeert, is de Europese samenwerking op het terrein van het landschapsonderzoek en landschapsbeleid veel minder ver voortgeschreden. Welke oorzaken zijn hiervoor aan te wijzen? Welke resultaten zijn in de afgelopen decennia wel bereikt? En welke uitdagingen bestaan de komende jaren in het onderzoek, beleid en hoger onderwijs ten aanzien van de cultuurlandschappen van Europa?

Al meer dan een halve eeuw bestaan intensieve contacten tussen landschapsspecialisten uit een groot aantal Europese landen. Binnen allerlei netwerken vindt een frequente uitwisseling van kennis en ideeën plaats. Vrijwel steeds gaat het daarbij om kennis en ideeën die op een nationale of regionale schaal zijn ontwikkeld. Slechts weinig landschapsspecialisten hebben zich in de afgelopen decennia gewaagd aan analyses op een

meer internationaal Europees niveau. Lange tijd is de landschapswereld ook gehinderd door het feit dat het sterk interdisciplinaire onderwerp 'landschap' niet goed paste in de vaak sterk monosectoraal ingestoken Europese programma's op het terrein van onder meer landbouw, milieu, cultuur en regionale ontwikkeling. Ondanks diverse pogingen van verschillende coalities van wetenschappers zijn daarom tot dusverre brede Europese onder-

Wijngaarden en hazelnootplantages bij Antignano (Piemonte, Italië) (foto: Theo Spek).

zoeksprogramma's op het terrein van verleden, heden en toekomst van het cultuurlandschap achterwege gebleven.

In beleidsmatig opzicht is de situatie wat gunstiger, na de ratificatie door inmiddels 37 Europese landen van de Europese Landschaps Conventie (ELC) die de Raad van Europa in het jaar 2000 in Florence heeft opgesteld. De bijdrage van Michael Dower elders in dit speciale nummer van het HGT geeft een fraai inzicht in de totstandkoming van dit belangrijke verdrag. Ook zijn sinds 2000 in Europese kaderprogramma's geleidelijk aan meer mogelijkheden gekomen voor onderzoek en beleidsontwikkeling op het terrein van het landschap. Maar wie kritisch kijkt ziet dat het toch ook in het landschapsbeleid en in de wereld van het landschapsbeheer feitelijk nog altijd ontbreekt aan een overkoepelende waardering van het Europese cultuurlandschappelijke erfgoed en zeker ook aan een visie op de wijze waarop dit erfgoed duurzaam kan worden beschermd en ontwikkeld.

OORZAKEN

Wat is de oorzaak van deze relatieve achterstand van de landschapssector in de Europese integratie? Waarschijnlijk dient die in de eerste plaats te worden gezocht bij het sterk interdisciplinaire karakter van het onderwerp,

Bocagelandschap in de Morvan (Frankrijk)
(foto: Theo Spek).

waardoor het landschap zowel in het beleid als in de wetenschap nogal eens tussen de wal en het schip is geraakt. Zo maakt het thema landschap in het beleid van de Europese Commissie deel uit van programma's van maar liefst negen directoraten-generaal (DG's), te weten de DG REGIO (regionaal beleid), DG AGRI (landbouw), DG ENER (energiebeleid), DG ENV (milieubeleid), DG EAC (onderwijs en cultuur), DG MOVE (transportbeleid), DG ENTR (handels- en industriebeleid), DG INF-SO (informatie- en mediabeleid) en DG RTD (onderzoek- en innovatiebeleid). Hieruit blijkt direct zowel de kracht als de zwakte van het thema landschap: enerzijds vormt het door zijn veelzijdige en integrale karakter bij uitstek een thema voor samenhangend beleid, anderzijds staat het in geen enkele van de genoemde beleidsectoren in het brandpunt, waardoor het in beleidsprogramma's en subsidieregelingen maar al te vaak vergeten of verwaarloosd wordt.

In de wetenschap geldt iets soortgelijks: omdat het landschapsonderzoek verspreid is over een groot aantal natuurwetenschappelijke, sociaal-wetenschappelijke en ruimtelijk-wetenschappelijke vakgebieden, en binnen die afzonderlijke wetenschapsectoren en vakgebieden vrijwel nooit in het brandpunt staat, ontbreekt het aan toegespitste onderzoeksprogramma's en onderzoekssubsidies op wetenschappelijk gebied. Voor het hoger onderwijs geldt hetzelfde: er bestaan geen opleidingen die zich exclusief of in sterke mate richten op het Europese landschap.

Een andere oorzaak voor de relatieve achterstand van de landschapssector op Europees gebied is het feit dat het landschap vaak bij uitstek wordt gezien als een regionaal en nationaal thema en niet als een Europees thema. Wie de enorme variatie aan Europese landschappen bekijkt, en de zo mogelijk nog grotere variatie aan geologische, ecologische, economische, sociale en culturele factoren die aan deze landschappelijke variatie ten grondslag liggen, begrijpt direct dat het niet eenvoudig is om hiervoor een doeltreffend overkoepelend

Overzichtskaart van de cultuurlandschappen van het Noordwest-Europese continent in 2010, vervaardigd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (bron: RCE, Amersfoort).

onderzoekskader of beleidskader te ontwikkelen. De kracht van het Europese landschap bestaat juist uit haar rijke verscheidenheid en een uniform Europees beleid zou hier vrijwel zeker afbreuk aan doen. Zowel in Nederland als in veel andere Europese landen is het landschapsbeleid dan ook in toenemende mate een zaak voor de regio en niet voor het nationale of internationale niveau, uitgezonderd uiteraard de topcategorie van het landschappelijk erfgoed die soms kan worden erkend als UNESCO Werelderfgoed.

Is het dan bij voorbaat verloren moeite om te streven naar landschapsonderzoek, landschapsonderwijs en landschapsbeleid op Europees niveau? Natuurlijk niet. Er zijn allerlei tekenen dat deze zaken de komende jaren sterker dan voorheen op de agenda komen te staan. Dat biedt nieuwe mogelijkheden voor

degenen die het Europese landschap een warm hart toedragen. Laten we in het kort de mogelijkheden op een rij zetten.

EUROPESE LANDSCHAPSNETWERKEN

Al vele decennia lang ontmoeten landschapspecialisten uit een groot aantal landen elkaar in Europese wetenschappelijke netwerken. Het grootste netwerk is PECSRL (Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape) dat in 1957 werd opgericht om de historisch-geografisch onderzoekstradities van Engeland, Duitsland, Frankrijk en Scandinavië met elkaar te verbinden.¹ Inmiddels telt PECSRL bijna vijfhonderd leden uit meer dan dertig Europese landen en richt het zich niet alleen op de historie van het cultuurlandschap, maar ook op allerlei actuele en toekomstgerichte aspecten daarvan. Elke twee jaar vindt

 Kleinschalige hooilanden in de streek Maramureş (Noord-Roemenië) (foto: Theo Spek).

een congres van dit netwerk plaats, waarvan de proceedings meestal in het jaar daarop verschijnen.² Een ander belangrijk netwerk is ARKUM (Arbeitskreis für historische Kulturlandschaftsforschung in Mitteleuropa), een Duitstalig netwerk van historisch-geografen, archeologen en historici uit Midden-Europa dat ieder jaar een congres houdt en op basis van de uitkomsten van die congressen het jaarboek *Siedlungsforschung* uitgeeft.³

Rond de European Landscape Convention is in de afgelopen vijftien jaar het European Landscape Network ontstaan, waarin de vakwerelden van wetenschap en beleid elkaar ontmoeten om gezamenlijk nieuwe stappen te nemen op het terrein van behoud en ontwikkeling van het Europese landschap.⁴ Andere netwerken waarin het Europese landschap hoog op de agenda staat zijn ECLAS (European Council of Landscape Architecture Schools), ECOVAST (European Council for the Village and Small Town), EFLA (European Federation for Landscape Architecture), EU-CALAND (Institute for Research on European Agricultural Landscapes), EUROPA NOSTRA, HEREIN (European Heritage Network), IALE-Europe (International Association of Landscape Ecology), ICOMOS (International

Council on Monuments and Sites), Landscape Europe, LRG (Landscape Research Group) en het Nordic Landscape Research Network.⁵ Uit de doelstelling en opzet van deze netwerken blijkt dat ze over het algemeen sterk disciplinair verkaveld zijn en alleen op individuele basis interdisciplinaire en transdisciplinaire dwarsverbanden met andere netwerken onderhouden. Wat feitelijk ontbreekt is een *network of networks* waarin deze dwarsverbanden wél worden gelegd.

EUROPEES LANDSCHAPSONDERZOEK

De bovengenoemde Europese netwerken spelen een belangrijke rol in de internationale uitwisseling van kennis en ideeën. In een aantal gevallen heeft dit ook geleid tot Europese samenwerkingsprojecten waarin actuele thema's op het terrein van het landschap of het daarin aanwezige culturele erfgoed nader zijn onderzocht, veelal gefinancierd door de EU en meestal ook met een sterk toepassingsgericht karakter.⁶ Pogingen om binnen de European Science Foundation (ESF) een meer fundamenteel landschapsprogramma op te zetten zijn tot op heden niet gelukt.⁷ Omdat de meeste Europese programma's op dit terrein tot dusverre een sterk culturele dan wel een sterk

ecologische insteek kenden, was er in de praktijk weinig ruimte voor een meer integrale benadering van het landschap. Wellicht komt daarin verandering met de nieuwe call voor *Development of advanced technologies and tools for mapping, assessing, protecting and managing cultural landscapes in rural areas* die in juli 2012 is opengesteld binnen het 7e kaderprogramma (FP7) van de Europese Unie en waarbinnen nadrukkelijk ook ruimte is voor de verbinding van ecologische en culturele aspecten van het Europese landschap.

Een grote wens van veel Europese landschapsonderzoekers is al jaren de vervaardiging van een interdisciplinaire *Pan-European Landscape Map* (integrale overzichtskaart en digitale atlas) die de verschillende benaderingen van het begrip landschap integreert en als breed geaccepteerde kapstok kan dienen voor toekomstig Europees onderzoek en beleid. Deze dient uiteraard te worden uitgebreid met een European Landscape Monitoring System dat onder auspiciën van de EU wordt uitgevoerd door één van de bestaande Europese instituten en de Europese Commissie en het Europese Parlement op gezette tijden informeert over actuele trends op landschappelijk gebied en adviseert over de wijze waarop met deze trends kan worden omgegaan. In het nabije verleden zijn diverse pogingen in deze richting gedaan, met name vanuit onderzoekers op het gebied van remote sensing, maar in de praktijk blijkt het niet eenvoudig te zijn om de reeds in ruime mate beschikbare Europese data op het terrein van klimaat, geologie, reliëf, bodem en grondgebruik te integreren met de historisch-landschappelijke karakteristieken en de kennis over de genese van landschappen.⁸ Hier is nog een wereld te winnen. Evenmin beschikken we na bijna een halve eeuw van Europese integratie over een goed handboek en inspirerende website over de opbouw, ontstaanswijze en actualiteit van het Europese cultuurlandschap, ondanks de talrijke goede pogingen voor delen van Europa of landschappelijke deelthema's.⁹ Voor de bewustwording van de waarde van het landschap voor allerlei Europese thema's

door politici, organisaties en het brede publiek zijn dergelijke wervende projecten echter cruciaal.

Op een meer fundamenteel niveau is het verder van groot belang om de ruimtelijke diversiteit en de temporele dynamiek van de cultuurlandschappen van Europa veel meer vanuit een internationaal economisch-historisch perspectief te gaan uitvoeren, een pleidooi dat eerder reeds is gehouden door de Duitse historisch-geograaf Hans-Jürgen Nitz en recent ook door Hans Renes.¹⁰ Grensoverschrijdend onderzoek dient daarom de komende jaren een van de speerpunten van het Nederlandse en Europese onderzoek te zijn. In een recente aanvraag bij ESF-COST zijn de volgende mogelijke onderzoeksthema's op Europees niveau vermeld: (1) *Universal commons: landscape as a common good* waarin het spanningsveld tussen de publieke en private aspecten van het landschap centraal staan; (2) *Roots and routes: coming to terms with mobility and evolving lifestyles* waarin de veranderende rol die het landschap speelt in de identiteit van een steeds mobieler en globaliserender samenleving aan de orde komt; (3) *Reactions and resilience: long-term landscape transformations* waarin wordt nagegaan welke rol de kennis over de lange termijnontwikkeling van het vroegere landschap en het daaruit resulterende erfgoed dient te spelen in het Europa van de toekomst; (4) *Road-maps: landscape as baseline and context for future change* waarin de invloed van lange termijnsenario's op het landschap wordt onderzocht.

EUROPEES LANDSCHAPSBELEID

De totstandkoming van de European Landscape Convention (ELC) in 2000 en de ratificatie van deze conventie door een groeiend aantal Europese lidstaten is een belangrijke eerste stap geweest in de richting van een samenhangend Europees landschapsbeleid. Toch is ook hier nog een lange weg te gaan. De in vrij algemene termen geformuleerde uitgangspunten en idealen van de ELC dienen de komende jaren uit te monden in een meer specifiek, con-

§ Klifkust van kalkzandsteen bij Hunstanton, aan de oostkust van Engeland (graafschap Norfolk). Hunstanton is gelegen aan The Wash, een getijdenlandschap vergelijkbaar met de Waddenzee (foto: Henk Baas).

creet en operationeel beleidsprogramma voor de bescherming en ontwikkeling van het Europese landschap. Het landschap speelt immers een cruciale rol in belangrijke Europese vraagstukken zoals het energievraagstuk, de vergrijzing, klimaatverandering, biodiversiteit en Natura 2000, economische en sociale duurzaamheid, multiculturaliteit, energiebeleid, toerisme en recreatie, de herstructurering van industriegebieden en bovenal ook de grote transformaties die zowel urbane als rurale gebieden in Europa doormaken als gevolg van demografische en economische veranderingen (marginalisatie versus urbanisatie). Het Europa van de 21e eeuw heeft meer dan ooit tevoren de inbreng van landschapsdeskundigen nodig, te meer omdat het landschap een belangrijk integrerend concept kan zijn bij de oplossing van bovenstaande vraagstukken. Bovendien biedt een landschapsbenadering uitstekende mogelijkheden voor de verbinding van beleid op verschillende schaalniveaus (regionaal-nationaal-internationaal) en voor de verbinding van diverse groepen betrokkenen (participatief beleid).

De werkelijkheid is echter weerbarstig, zo weten allen die de afgelopen decennia nauw betrokken zijn geweest bij het Europees beleid. Landschap staat vooralsnog bij alle bovengenoemde beleidsvelden meer aan de rand dan in het hart van de besluitvorming. Om die re-

den lijkt het verstandig om als landschapsdeskundigen niet alleen te blijven streven naar een meer generieke aandacht voor het landschap als belangrijk Europees thema, maar evenzeer te blijven werken aan goede internationale voorbeeldprojecten waarin de grote verbindende kracht van het landschap in tal van beleidsthema's en collectieve arrangementen tot uitdrukking komt.

EUROPEES LANDSCHAPSONDERWIJS

Europees landschapsbeleid en Europees landschapsonderzoek vraagt om deskundigen die niet alleen zijn geschoold op nationaal niveau, maar nadrukkelijk ook vanuit een Europees perspectief. In het hoger onderwijs dienen hiervoor Europese bachelor-, master- en research masterprogramma's te worden ontwikkeld. Dit kan, ofwel binnen nationale onderwijsprogramma's, ofwel in een breed gedragen Europees programma. In het door een Nederlander geleide interuniversitaire netwerk UNISCAPE, met standplaats en secretariaat in Florence, werken meer dan vijftig Europese universiteiten samen om het werk van de Europese Landschaps Conventie te ondersteunen met nieuw onderzoek en onderwijs. Een van de activiteiten van UNISCAPE is de ontwikkeling en accreditatie van Europese masteropleidingen op het terrein van onder meer landschapsbescherming, landschapsbe-

heer en planning.¹¹ Diverse Europese universiteiten verzorgen jaarlijks ook losse cursussen en summer schools op het terrein van het Europese landschap, onder meer in Estland, Zweden en Griekenland. In Nederland ontwikkelen de Universiteiten van Utrecht, Wageningen en Groningen gezamenlijk een plan om een jaarlijkse summer school over Europese landschappen aan te bieden aan internationale studenten.

European cultural landscapes: towards a new agenda for research, policy and education

In spite of the fact that European integration has reached an advanced stage in many fields the international cooperation in the fields of landscape research and landscape policy is clearly lagging behind. This paper discusses possible causes of this arrear and unfolds several ideas for improving this situation in successively the fields of European network building, European landscape research, European landscape policy and associated fields of European higher education.

LITERATUUR

- BARTELS, CHR., M. RUIZ DEL ÁRBOL, H. VAN LONDEN & A. OREJAS (EDS.) (2008). Landmarks. Profiling Europe's landscapes. Bochum.
- CLOUT, H.D. (1998). The European Countryside: Contested Space. In: B. GRAHAM (ED.) Modern Europe: place, culture and identity. London/Sydney/Auckland, pp. 287-309.
- EMANUELSSON, U. (2009). The rural landscapes of Europe. How man has shaped European nature. Stockholm.
- GROVE, A.T. & O. RACKHAM (2003). The nature of Mediterranean Europe. An ecological history. Yale UP, New Haven/London.
- HELMFRID, S. (2004). The Permanent Conference and the study of the rural landscape. In: H. PALANG, H. SÖÖVALI, M. ANTROP & G. SETTEN (EDS). European rural landscapes. Persistence and change in a globalising environment. Kluwer, Dordrecht/Boston/London, pp. 467-482.
- JONES, M. & K.R. OLWIG (EDS.). Nordic Landscapes. Region and belonging on the northern edge of Europe. University of Minneapolis Press, Minneapolis/London.
- JONES, M. & M. STENSEKE (EDS.) (2010). The European Landscape Convention. Challenges of participation. Kluwer, Dordrecht/Heidelberg/London/New York (Landscape Series 13).
- JORDAN T.G. & B. BYCHKOVA (2002). The European Culture Area. A systematic geography. Lanham/Boulder/New York/Oxford (4th ed.).
- KRZYWINSKI, K., M. O'CONNELL & H.-J. KÜSTER (2009). Cultural landscapes of Europe. Fields of Demeter, haunts of Pan. Bremen.
- LEBEAU, S. (1969). Les grands types de structures agraires dans le monde. Paris.
- MEEUS, J.H.A. (1995). Pan-European landscapes. Land-scape and Urban Planning 31, pp. 57-79.
- MÜCHER, C.A., R.G.H. BUNCE, R.H.G. JONGMAN, J.A. KLIJN, A.J.M. KOOMEN, M.J. METZGER & D.M. WASCHER (2003).

Sillyon is een weinig bekende ruinesstad in het zuiden van Turkije, ten noordoosten van Antalya. De stad is gebouwd in de 5e eeuw voor Christus en is bewoond tot ver in de middeleeuwen (foto: Henk Baas).

- Identification and characterisation of environments and landscapes in Europe. Alterra, Wageningen (Alterra-Rapport 832).
- MÜCHER, C.A. (2010). Geo-spatial modelling and monitoring of European landscapes and habitats, using remote sensing and field surveys. PhD thesis Wageningen University.
 - NITZ, H.-J. (1993). The European World-System: A Von Thünen interpretation of its eastern continental sector. In: H.-J. NITZ (ED.) *The early-modern world-system in geographical perspective*. Steiner, Stuttgart (Erdkundliches Wissen 110), pp 62-83.
 - PALANG, H., H. SÖÖVAII, M. ANTROP & G. SETTEN (EDS.) (2003). *European Rural Landscapes. Persistence and Change in a Globalising Environment*. Kluwer, Dordrecht/Boston/London, pp. 467-482.
 - PALANG, H., TH. SPEK & M. STENSEKE (2011). Digging in the past: new conceptual models in landscape history and their developments in peri-urban landscapes. *Landscape and Urban Planning* 100, pp 344-346.
 - PEDROLI B., A. VAN DOORN, G. DE BLUST, M.L. PARACCHINI, D. WASCHER & F. BUNCE (EDS.) (2007) *Europe's living landscapes. Essays on exploring our identity in the countryside*. KNNV, Zeist.
 - PUNGETTI, G. & A. KRUSE (EDS) (2010). *European culture expressed in agricultural landscapes: perspectives from the EucalLand Project*. Palombi Editori, Roma.
 - RENES, J. (2011). *European landscapes: continuity and change*. In: Z. ROCA, P. CLAVAL & J. AGNEW (EDS.). *Landscapes, identities and development*. Ashgate, London, pp. 117-136.
 - ROCA, Z., P. CLAVAL & J. AGNEW (EDS.) (2011). *Landscapes, Identities and Development*. Ashgate, London.
 - ROCA, Z., TH. SPEK, TH. TERKENLI, T. PLIENINGER & F. HÖCHTL (2007). *European Landscapes and Life Styles. The Mediterranean and Beyond*. Edições Universitarias Lusofonas, Lisbon.
 - UNWIN, T. & TH. SPEK (EDS.) (2003). *European Landscapes: from mountain to sea*. Proceedings of the 19th session of the Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape (PECSRL) at London and Aberystwyth (UK) 10-17 September 2000. Huma, Tallinn.
 - VERVOLET, J.A.J. & TH. SPEK (2003). *Towards a Pan-European Landscape Map*. In: UNWIN, T. & TH. SPEK (EDS.) (2003) *European Landscapes: from mountain to sea*. Proceedings of the 19th session of the Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape (PECSRL) at London and Aberystwyth (UK) 10-17 September 2000. Tallinn, pp. 8-19.

NOTEN

1. www.pecsrl.org. Zie ook: Helmfrid, 2004.
2. Recente congressen zijn gehouden in Engeland/Wales 2000 (Unwin & Spek, 2003), Estland 2002 (Palang et al., 2003); Griekenland 2004 (Roca et al., 2007); Duitsland 2006; Portugal 2008 (Roca et al, 2011); Letland 2010 en Nederland 2012.
3. www.kulturlandschaft.org.
4. www.eurolandscape.net.
5. www.eclas.org; www.europe.iflaonline.org; www.ecovast.org; www.eucalandproject.eu; www.europanostra.org; www.european-heritage.net/sdx/herein; www.iale-europe.eu/; www.international.icomos.org; www.landscape-research.org/; www.landscape-europe.net; www.slu.se/sv/fakulteter/ltj/om-fakulteten/institutioner-/landscapsarkitektur/nlrn/.
6. Voorbeelden zijn het COST A27 Landmarks-programma (Bartels et al., 2008), het EUCALAND-project en het Heathcult-project. Over het EUCALAND project: Pungetti. & Kruse (eds), 2010.
7. In 2010 heeft een grote afvaardiging van eminente landschapsspecialisten uit Europa bij ESF-COST een ambitieus programma getiteld *Landscape in a changing world. Bridging Divides, Integrating Disciplines, Serving Society* ingediend, dat echter niet is gehonoreerd.
8. Meeus, 1995; Vervloet & Spek, 2003; Mûcher et al., 2003; Mûcher, 2010.
9. Zie onder andere: Lebeau, 1969; Nitz, 1993; Clout, 1998; Jordan & Bychkova, 2002; Grove & Rackham, 2003; Emanuelsson, 2009; Krzywinski et al., 2009; Jones & Olwig, 2010; Renes, 2011.
10. Nitz, 1993; Renes, 2011. Zie ook de bijdrage van Renes elders in dit nummer van het Historisch-Geografisch Tijdschrift.
11. www.uniscap.eu.